

Debrecen–Strasshof–Debrecen

Tények és emlékek a Bécsben és környékén
„jégre tett” Debrecenből deportáltakról
1944–1948

Szerkesztők:
Frojimovics Kinga – Molnár Judit

SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék – Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság
2024

A kötet pdf formátumban szabadon elérhető az alábbi weblapon:
<http://www.ek.szte.hu/contenta-repozitoriumok/>

A címlap és a hátsó borító képei megtalálhatók a Képek – Iratok fejezetben.

E-ISBN 978-963-688-001-9 (pdf)

© Szerzők, 2024
© Szerkesztők, 2024

Lektorálta:
Karsai László

Olvasószerkesztő: Schmal Alexandra
Tördelőszerkesztő: Kovács Ildikó
Borítóterv: Eröss Zsolt

A kiadásért felel az SZTE ÁJTK Politológiai Tanszékének vezetője
és a Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság elnöke.

Készült az Innovariant Kft.-ben
Felelős vezető: Drágán György

A kötetben közölt képek, iratok másolása, bármilyen felhasználása a szerkesztők, illetve a jogtulajdonosok engedélyéhez kötött.

A projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (OTKA) által kibocsátott ANN 132718 számú és a Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung (Austria) I 4666-G számú pályázata keretében valósul meg.

TARTALOM

Bevezető.....	9
---------------	---

TANULMÁNYOK

MOLNÁR JUDIT: „Szerencsés utazás” Debrecenből Strasshofba	17
FROJIMOVICS KINGA: „Lakótáborok” és lakóik: Debrecenből deportált kényszermunkások Bécsben 1944/45-ben.....	27

DOKUMENTUMOK

I. GYŰJTŐTÁBOR – DEPORTÁLÁS	37
1.a. Szilády Gyula, a debreceni VI. csendőrkerület parancsnoka tájékoztatót kér a polgármesterektől a zsidók lakhelyének kijelöléséről, 1944. május 8.....	39
1.b. Feljegyzés a debreceni városházán tartott gettóértekezletről, 1944. május 8.	40
1.c. Debrecen város polgármesterének válasza Szilády Gyula csendőrezredesnek, 1944. május 11.....	46
2. Szilády Gyula, a debreceni VI. csendőrkerület parancsnoka vallomása a téglagyári gyűjtőtáborról	48
3. Ferenczy László csendőr alezredes jelentése a szegedi V. és a debreceni VI. csendőrkerületek gyűjtőtáborairól és berakó állomásairól	50
4. Finta Imre csendőr százados értesítése a szegedi polgármesterhez a deportálónvonatok indulásáról a szegedi V. és a debreceni VI. csendőrkerületekből, 1944. június 21.	52
5. Ferenczy László csendőr alezredes jelentése a szegedi V. és a debreceni VI. csendőrkerületek területéről történt deportálásokról	54
II. ÉLET A MUNKATÁBOROKBAN	57
1.a. Gonda Lászlóné Hunwald Katalin levele férjének	58
1.b. Kardos Pál levelezőlapja Kardos Lászlóhoz.....	62
1.c. Kardos Pál levelezőlapja Kardos Lászlóhoz.....	66
1.d. Kardos Lászlóné és gyermekei lágercíme Bécsben.....	70
1.e. Kardos László levele húgának, Lénárt Pálné Kardos Irénnek és sógorának, Lénárt Pálnak	72
1.f. Kardos László levelezőlapja Gonda Lászlónéhoz.....	76
1.g. Kardos Lászlónak címzett levelezőlap	78
1.h. Szilágyi Magda levelezőlapja Kardos Lászlóhoz.....	80

1.i. Kardos László levelezőlapja feleségéhez, Nellihez és gyermekeihez, Évához és Pálhoz.....	82
1.j. Vág Sándor levelezőlapja Gonda Lászlónéhoz	84
2.a. Dr. Heinrich Israel Werner jelentése dr. Emil Tuchmann-nak	86
2.b. Dr. Theodor Israel Friedländer jelentése dr. Emil Tuchmann-nak	87
2.c. Dr. Theodor Israel Friedländer jelentése dr. Emil Tuchmann-nak	88
2.d. Dr. Emil Tuchmann jelentése népbírósi perében a Bécsi Zsidó Hitközségen végzett tevékenységéről 1938–1945 között	89
III. EMLÉKEK	91
1.a. A DEGOB 3628. számú jegyzőkönyve – Csillag Edit.....	93
Csillag Edit visszaemlékezése	95
1.b. A DEGOB 2806. számú jegyzőkönyve – Gutmann Ádám	97
1.c. A DEGOB 2668. számú jegyzőkönyve – Tauss Judit.....	99
2. Özv. Fülep Mórné Markovits Amália visszaemlékezése	101
3. Édlisz Avraham visszaemlékezése.....	107
4. Dr. Gonda Lászlóné Hunwald Katalin visszaemlékezése.....	118
5. Dr. Benedek Pál visszaemlékezése	126
6. Csík Emilné Klein Zsuzsa visszaemlékezése.....	144
7. Dov Friedman visszaemlékezése	158
8. Pnina Rubinstein (sz. Frisch Irén) visszaemlékezése	183
9. Kasztner Rezső és a 15 000 „jégre tett” zsidó sorsa. Részletek Kasztner 1946-ban írt jelentéséből.....	207
IV. HAZATÉRÉS	215
1.a. A bécsi Zsidó Vének Tanácsának igazolása Gonda Lászlóné számára hazautazásához.....	216
1.b. Kardos Lászlóné és gyermekei, Pál és Éva igazolványa a debreceni hazatéréshez.....	218
1.c. Gonda Lászlóné Hunwald Katalin levele Kardos Lászlónak és családjának Debrecenből Budapestre.....	219
1.d. Gonda Lászlóné Hunwald Katalin levele Kardos Lászlónak és családjának Debrecenből Budapestre.....	224
2. Ausztriába deportált zsidók hazatérése Debrecenbe.....	226
3. A debreceni deportáltak első csoportjának hazaérkezése Ausztriából ..	227
4. Összefogás a Debrecenbe hazatérő deportáltak megsegítésére	228
5. Hatósági gondoskodás a Hajdú vármegyébe hazatérő deportáltakról ..	230
6. A deportáltak intézőbizottsága kezdeményezése a deportálásból Debrecenbe hazatérők támogatására	231
7. Háromszáz deportált hazatérése Pozsonyból kórházvonattal Debrecenbe	233

8.	Deportálásból Debrecenbe hazatértek panaszai a segélyek akadozása, lakás- és bútorkiutalások ügyében	234
9.	Újabb deportált csoport hazatérése Debrecenbe Ausztriából	236
V.	FELELŐSSÉGRE VONÁS	237
1.a.	Szilády Gyula csendőr ezredes rendőrségi vallomása 1944. évi tevékenységéről	239
1.b.	Szilády Gyula népbírószági tárgyalása	242
1.c.	„Népharag” Szilády Gyula népbírószági tárgyalásán	244
1.d.	Szilády Gyula halálos ítéletének végrehajtása	245
2.a.	Siegfried Seidl vallomása Emil Tuchmann népbírószági perében	246
2.b.	Siegfried Seidl vallomása Emil Tuchmann népbírószági perében	247
2.c.	Siegfried Seidl feljegyzése háború alatti tevékenységéről	248
2.d.	A <i>Debreczen</i> híre Siegfried Seidl bécsi népbírószági tárgyalásáról	250
3.a.	Özv. Braun Miklósné tanúvallomása a debreceni népügyészségen Franz Knoll Lagerführer ügyében	251
3.b.	A bécsi népbírószág újabb tanúk kihallgatását kéri a debreceni népügyészségtől Franz Knoll ügyében	253
3.c.	Robicsék Jenőné tanúvallomása a debreceni népügyészségen Franz Knoll Lagerführer ügyében	262
3.d.	Fülep Kálmánnénak a debreceni népügyészséghez benyújtott nyilatkozata Franz Knoll Lagerführer ügyében	264
3.e.	Dr. Szűcs Andor tanúvallomása a debreceni népügyészségen Franz Knoll Lagerführer ügyében	266
3.f.	Hajdu Jenő tanúvallomása a budapesti népügyészségen Franz Knoll Lagerführer ügyében	267
3.g.	Kupferstein (Lipcsei) Manó tanúvallomása a budapesti népügyészségen Franz Knoll Lagerführer ügyében	269
3.h.	A K.12. táborban lévő munkaképtelen zsidók jegyzéke családok szerint	271
4.	Göndör Arnold deportálásból hazatért debreceni fogorvos őrizetbe vétele	273
VI.	EMLEKMŰVEK – EMLÉKEZÉS	275
1.a.	Ákos György beszámolója a göstlingi mészárlásról	277
1.b.	Kardos Pál útja a göstlingi temetőbe	281
2.	A <i>Debreczen</i> híre a Persenbeug melletti Hofamt Priel-i, 1945. május 2-i mészárlásról, a debreceni áldozatok névsorával	284
3.	Emlékműavatás a debreceni zsidó temetőben	286
	KÉPEK – IRATOK	287
	Képek jegyzéke	300

MUNKATÁBOROK – HADIÜZEMEK	303
Az 1944–1945-ben Bécsben és környékén működő, magyarországi zsidó kényszermunkásokat foglalkoztató munka- és lakótáborok, valamint hadiüzemek címjegyzéke.....	305

MOLNÁR JUDIT

„Szerencsés utazás” Debrecenből Strasshofba

Nyolcvan éve, 1944 tavaszán–nyarán alig két hónap alatt mintegy 440 ezer zsidónak minősített magyar állampolgárt deportáltak a magyar és a német hatóságok Magyarországról. Végállomásuk az auschwitz-birkenai haláltábor volt. Néhány szerelvényt azonban véletlenül vagy szándékosan a Bécs melletti Strasshofba irányítottak.¹

A magyar holokausztra emlékező rendezvényeken sokszor lehet találkozni kézlegyintésekkel, „ugyan már, ők szerencsések voltak, 75-80 százalékuk hazatért”. Az auschwitz-birkenai haláltáborhoz képest valóban szerencsésebbek voltak, de egyrészt őket is ugyanúgy kényszerítették sárga csillag viselésére, ugyanúgy zsúfolták először gettóba, majd gyűjtőtáborba emberi méltóságuktól megfosztva, másrészt a deportálás borzalmait nekik is át kellett élniük. Strasshofba érkezve – főleg anyák, gyermekek és idősek –, szelektálás után egyeseket tovább irányítottak Auschwitzba, a többséget pedig Bécsben és Alsó-Ausztriában kényszerítették munkára, leginkább a mezőgazdaságban és kisüzemekben, illetve Bécsben a hadiiparban és a romeltakarításban. Mindeközben, illetve hazatérésük során, a felszabadulás napjaiban is többször kerültek életveszélyes helyzetbe, sokukat tömegesen megölték.² Pontos számot, de még csak viszonylag pontos százalékos arányt sem tudunk, hogy hányan voltak tényleg szerencsések. 1945. július elejéig a debreceni deportáltak körülbelül fele tért haza vagy tartott hazafelé.³

1944. június utolsó napjaiban voltak, akiket Debrecenből Auschwitzba irányítottak, és voltak, akik a „szerencsések” szerelvényeire kerültek. Több évtized távlatából mondhatjuk, szerencse, hogy rájuk június 25–28. között került sor, ugyanis a német hatóságok részéről ezekben a napokban hozták meg a döntést, hogy a bécsi polgármester kérésére, akinek munkaeőre volt szüksége, néhány szerelvényt Strasshofba irányítanak. Másfelől feltehetjük a kérdést: Horthy Miklós kormányzó miért nevezte ki Sztójay Döme vezetésével az új kormányt március 22-én, és miért adott szabad kezet nekik a „zsidókérdés rendezése” vonatkozásában, miközben pontosan tudta, hogy ez a deportálást, a halálba deportálást

¹ Lásd Molnár Judit: Véletlenek. 15 ezer főnyi „munkaeő-szállítmány sorsa 1944 júniusában, in *Szeged–Strasshof–Szeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szegedről deportáltakról 1944–1947*, szerk. Frojimovics Kinga–Molnár Judit, Szeged, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék–Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021, 27–37.

² Lásd például VI.1.a. és VI.2. számú dokumentumok, valamint 11–13. és 15. számú képek.

³ Lásd IV.9. számú dokumentum.

jelenti rövidesen? Kérdezhetjük azt is, hogy miért nevezte ki két, közismerten antiszemita vitézét, Baký Lászlót⁴ és Endre Lászlót⁵ belügyi államtitkárrá? Baký nem sokkal kinevezése után, április 7-én alá írta a 6163/1944. BM VII. res. számú rendeletet,⁶ amelyet Endre Ferenczy László⁷ csendőr alezreddessel, a német biztonsági rendőrség mellé szintén frissen kinevezett összekötő tiszttel, és Adolf Eichmann-nal,⁸ a Sonderinsatzkommando (SEK) vezetőjével karöltve dolgozott ki. A bizalmas rendelet utasította a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek vezetőit az ország zsidóktól való „megtisztítására”. A „tisztogatást” a csendőrkerületek beosztását alapul véve hajtották végre.⁹ Az első gettókat április

⁴ Baký László (1898–1946) csendőr őrnagy, szélsőjobboldali politikus, Sztójay Döme kormányában 1944. március 24-től belügyi államtitkár, a deportálások egyik irányítója. Felügyelete alá tartozik a VI. (rendőrségi), a VIII. (rendőri büntető), a XVIII. (országmozgósítási), valamint a XX. (csendőrségi szolgálati) osztály. Augusztus 9-én lemond, hivatalosan szeptember 2-án mentik fel belügyi államtitkári állásából. A nyilas hatalomátvétel után Szálasi a tényleges hatáskörrel, feladattal nem rendelkező Nemzetbiztonsági Iroda élére állítja. A népbíróság halálra ítéli, kivégzik.

⁵ Endre László (1895–1946) köztisztviselő, 1937 júniusában a Fajvédő Szocialista Párt alapító vezetője. 1938 és 1944 között Pest vármegye alispánja, Sztójay Döme kormányában 1944. április 8-tól belügyi államtitkár. A deportálások egyik irányítója, felügyelete alá tartozik a III. (vármegyei és községi), a IV. (városi) és a XXI. (lakásügyi) osztály, valamint a Közigazgatás-racionalizálási Bizottság. 1944. július 20-án Jaross Andor elvonja tőle a zsidókkal kapcsolatos ügyek intézésének jogát. A Szálasi-rendszer idején a hadművelleti területek polgári kormánybiztosa. A háború után a népbíróság halálra ítéli, kivégzik.

⁶ A 6163/1944. BM VII. res. rendeletet közli: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*, I, szerk. Benoschofsky Ilona–Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1958, 124–127.

⁷ Ferenczy László (1898–1946) csendőr alezredes, 1938 novemberétől a debreceni csendőrség nyomozó alosztályának parancsnoka, 1939. február 15-től a debreceni szárny parancsnoka, 1940. november 4-től a kassai csendőrkerület nyomozó alosztályának parancsnoka, 1942. július 10-től a csendőrség Központi Nyomozó Alosztályán előadó. 1944. március végétől összekötő tiszt a német biztonsági rendőrség és a magyar hatóságok között. Jelentős a szerepe a vidéki zsidóság deportálásának megszervezésében. A Lakatos-kormány idején az országban, elsősorban a fővárosban még élő zsidók vidéki gyűjtőtáborokba történő koncentrálását készíti elő. A nyilas uralom idején a Belügyminisztérium zsidóügyi szakértője. A népbíróság halálra ítéli, kivégzik.

⁸ Adolf Eichmann (1906–1962) SS-*Obersturmbannführer*. 1932-ben Ernst Kaltenbrunner javaslatára belép az osztrák NSDAP-be. 1935-től az SD zsidóügyi szakértője lesz. 1937-ben Palesztinába látogat, hogy felmérje a zsidó kivándorlás lehetőségeit. 1938-ban megszervezi Bécsben a Zsidó Kivándorlás Központi Irodáját. 1939 decemberében az RSHA IV. (Gestapo) ügyosztálya (Amt) B 4 részlegének (Referat) vezetője; a részleg feladata a zsidóügyek és a kivándoroltatás irányítása. Az európai zsidók deportálásának egyik fő szervezőjeként fanatikus következetességgel jár el; személyesen, a helyszínen csak Magyarországon tevékenykedik 1944-ben. 1946-ban megszönik amerikai fogságából, vatikáni útlevéllel Argentínába megy. 1960-ban izraeli ügynökök elfogják, Izraelben 1961 tavaszán bíróság elé állítják, halálra ítélik, kivégzik.

⁹ Hat deportálási zónát hoztak létre. Az első zónában, a VIII. (kassai) csendőrkerületben április közepén kezdték a zsidók összegyűjtését, majd május közepén deportálását. Ezt követte a második zóna: IX. (kolozsvári) és X. (marosvásárhelyi) csendőrkerület, és a harmadik zóna: II. (székesfehérvári) és VII. (miskolci) csendőrkerület. A negyedik zónában: az V. (szegedi) és VI. (debreceni) csendőrkerületben június közepén kezdték a gyűjtőtáborok felállítását, és június 25-től a deportálást. Az ötödik és a hatodik zónában: a III. (szombathelyi), IV. (pécsi) és I. (budapesti) csendőrkerületben június 30. és július 3. között szállították gyűjtőtáborba a zsidókat, majd július 4–6., illetve július 6–8. között indították a vonatokat Auschwitz-Birkenaubá. Legvégül Budapest székesfővárosból tervezték a deportálást, de Horthy Miklós kormányzó elhitte, hogy a csendőröket azért rendelték fel a fővárosba, mert Baký László állítólag puccsot akar megkísérelni ellene, ezért július 6-án felfüggesztette a budapesti zsidók deportálását.

közepén Kárpátalján hozták létre. Május közepén már Debrecenben is körbekerítették a gettót, egy hónappal később pedig a Serly-téglagyárba, illetve az új városi téglagyárba kezdték szállítani a debreceni és Hajdú megyei zsidókat. Mindösszesen mintegy 13 ezer főt, anyákat gyermekeikkel, újszülött csecsemőket, időseket, betegeket.

Horthyban fel sem merült az a gondolat, amely Imrédy Bélában, aki a június 21-i minisztertanácson jegyezte meg, hogy „a zsidók kitelepítése és kiszállításra csak szóbeli német megegyezés alapján történik, de írás nincs róla”.¹⁰ A kormányzó összehívta ugyan június 26-ára a koronatanácsi ülést, de nem mondta ki, hogy a deportálást le kell állítani. Ugyanakkor a sok helyen elkövetett kegyetlenség és embertelenség fő felelőseinek immáron az általa kinevezett Bakyt és Endrét tartotta, ezért annak a kívánságának adott hangot, hogy a zsidó ügyeket vegyék el tőlük, illetve a csendőrség ne működjön közre a deportálásban.¹¹ A két államtitkár a helyén maradt, a csendőrség továbbra is őrizte a gyűjtőtáborokat, nyomozóik kegyetlen módszerekkel verték ki a táborok „lakóiból”, hogy hol rejtették el értékeiket, majd vagoníroztak és deportáltak.¹² A negyedik deportálási zónából, így Debrecenből az első vonatokat a koronatanács előtti napon indították.

Gettóértekezlet a debreceni városházán

Szilády Gyula csendőr ezredes, a debreceni VI. csendőrkerület parancsnoka – háború utáni vallomása szerint – szimpátiával figyelte a németek bevonulását az országba. A megszállás utáni első napokban a Gestapo debreceni vezetőjével az Arany Bika szállóban vacsorázott csendőr tisztikarával együtt.¹³ Azt nem lehet tudni, hogy pontosan melyik napon kapta kézhez a Baky kézjeggyel ellátott bizalmas rendeletet, mindenesetre az úgynevezett gettórendelet¹⁴ megjelenése után másfél héttel levélben fordult a csendőrkerülete területén található valamennyi megyei város, valamint Debrecen törvényhatósági jogú város polgármesteréhez, és tájékoztatást kért, hogy milyen intézkedést tettek vagy szándékoznak tenni a zsidók lakhelyének kijelölése tárgyában. Meg is indokolta, miért van szüksége az információra. A karhatalmi elosztásról és készenlétbe helyezésről kíván gondoskodni.¹⁵ Pár nappal később a debreceni polgármester, Kölcsey Sándor – miközben részletesen tájékoztatta Sziládyt (sőt térképet is mellékelte válaszához), hogy a város belterületén

¹⁰ *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt*, szerk. Karsai László–Molnár Judit, Budapest, 1956-os KHT, 2004, 755.

¹¹ *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*, III, szerk. Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1967, 4–5.

¹² Zsidók és csendőrök a gettóban, gyűjtőtáborokban 1944-ben, in *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945*, szerk. Gyarmati György–Pihurik Judit, Budapest–Pécs, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 2015, 229–242.

¹³ Lásd V.1.a. számú dokumentum.

¹⁴ A zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában kiadott kormányrendelet szövegét közli: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*, I, szerk. Benoschofsky Ilona–Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1958, 244–250.

¹⁵ Lásd I.1.a. számú dokumentum.

hol lesz a két zárt telektömbből álló gettó – meglehetősen határozottan elutasította a csendőrkerület parancsnokának karhatalmi felajánlását. Jól tudta, meg is írta, hogy a belterületen karhatalmi szempontból a rendőrség illetékes, éppen ezért a csendőrségre kizárólag akkor számít, ha „a város külterületén lakó zsidók ellenszegülnének a gettóba való beköltözési kötelezettségüknek”.¹⁶

A Városháza kistanácsstermében egyébként éppen azon a napon ülészttek a város vezetői a gettó kijelöléséről,¹⁷ amikor Szilády megfogalmazta levelét. Lehetséges, hogy éppen ezért érdeklődött, mert a csendőrség részéről senkit nem hívtak meg az értekezletre. A város vezetői eldöntötték, hogy fapalánkkal zárják le a gettót, habár Kölcsey ettől idegenkedett, mert egyszerűen – mint mondta – „ronda”, másrészt „a deszkára honvédelmi célokra van szükség”. Felmerült az is, hogy az ablakokat bedeszkázzák, de végül úgy döntöttek, hogy csak alul ragasztják le az ablaktáblákat, hogy felül lehessen szellőztetni. Külön problémát jelentett, hogy a gettó területébe két bordélyház épülete is beletartozott. A gettó területének számításánál 4 négyzetmétert vettek figyelembe személyenként úgy, hogy az elhelyezésnél az üzlethelyiségeket is lakterületnek vették. A Zsidó Tanács számára fenntartották a Hatvan u. 6. számú bérház harmadik emeletét.¹⁸ A gettóba május 15-ig kellett beköltöznie közel 9 ezer főnek.

A 4 négyzetméteres elhelyezés nagyvonalúnak tűnhet összehasonlítva az ország többi gettójával, amelyeknek többségében 2–2,5 négyzetméterben határozták meg a férőhelyet (mint például Szegeden). A debreceni visszaemlékezők többsége azonban a zsúfoltságot fő helyen említette. Gonda Lászlóné, a debreceni gimnázium Kardos-féle fiúinternátusának nevelőtanára így emlékszik a gettóbeli elhelyezésre:

A rabbi, dr. Weisz Pál háza beleesett a gettóba, és a rabbi házában laktunk mi tanárok, összesen 27-en voltunk. A rabbi kidobálta a bútorait, hogy helyet adjon az embereknek.¹⁹

Egy hónappal későbbi elhelyezésük azonban a gyűjtőtáborra kijelölt téglagyárban, majd a várostól körülbelül 14 km-re lévő szentgyörgypusztai internálótáborban még elviselhetetlenebbé vált. Gondáné önkritikusan jegyzi meg 1960-ban, hogy mennyire

¹⁶ Lásd I.1.c. számú dokumentum.

¹⁷ Lásd I.1.b. számú dokumentum.

¹⁸ A bérház többi szintjén körülbelül 350 főt zsúfoltak össze. Őket május 31-én átköltöztették a „nagy gettóba”. Ekkor elterjedt a hír, hogy felszámolják a „kis gettót”. [sz. n.]: Többmillió pengős múkincset és festményt találtak a Hatvan-utcai zsidó bérházban. A zsidó bérházat kivették a gettóból. Hírek szerint a kisgettőt is megszüntetik. *Debreceni Újság – Hajdúföld*, 1944. június 1., 5. Síró Béla A debreceni zsidóság a vészorszakban című írásában tévesen azt feltételezi, hogy a kis gettót június 2. után számolták fel annak érdekében, hogy a bombakárosultak lakáshoz jussanak. In *Történeti tanulmányok*, IV, A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa, Debrecen, 1995, 147–182. Az átköltöztetés előtt – többek emlékei szerint – részeg prostituált nők végezték a motozást. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (MNL HBVML), Nb. 437/1948. Dr. Kovács Gábor népbírósi pere, 18, 71. „Soha nem felejttem el a prostituált motozónők kaján röhögéseit, amint a szétszórt holmik közt turkáltak” – írta naplójában Kardos (Pándi) Pál (Pándi Pál: *Teherpróba. Egy irodalompolitikus pályájának kritikus pontjai*, válogatta és az előszót írta Kardos András, szerk. Schmal Alexandra és Kardos András, Budapest, Magvető, 2022, 87–88).

¹⁹ Lásd III.4. számú dokumentum.

nem tudták, nem akarták megérteni, hogy ők is ugyanannak a folyamatnak részei, mint több tízezer, százezer hitsorsosuk szerte Európában:

Mindnyájan abban a *naiv hitben* éltünk, hogy minden rossz csak mással történhet meg, velem nem. Természetesen én magam sem voltam kivétel. [...] Emlékszem egy jelenetre. Egy péntek esti vacsora volt a gettó utolsó napjaiban, és Weisz Pál a közös nagy asztalnál ülőket mindnyájunkat felszólított, hogy hagyjuk abba a mosásról és az étkezésről való beszélgetést, mert fontos dolgokról kell beszámolnia. Bemutatott két beregszászi zsidót. Ezek nagyon gazdag emberek voltak és igen nagy összegekkel fizették le az ottani közegeket, hogy ne kelljen bevonulniok a vagonba. Azért jöttek, hogy *figyelmeztessék* a még el nem deportált zsidóságot arra, mi készül, mi vár rájuk. A két beregszászi elbeszélésére jóformán nem figyelt senki, lepergett rólunk, teljes *közömbösséggel* hallgattuk. Anyósom egy lépést sem akart tenni a házából. Másokkal ugyan sok minden történhet, de „én debreceni *helyes* polgár vagyok és adómat 22 éve *előre* fizetem.” Helyes polgár azt jelentette, hogy nemcsak lakos, hanem olyan polgár, akinek házhelye, háza, ingatlana van.

A gettó lakói tehát nem akarták elhinni, hogy rájuk is hamarosan a deportálás vár. A helyi sajtó ugyanakkor azt ünnepelte, hogy a gettó házai sorban szabadulnak fel, „mind-megannyi a zsidóság régi főfészke, amelyek most ismét visszakerülnek a magyarság kezére”,²⁰

Kardos (Pándi) Pál néhány héttel a gettó felszámolása után felidézte a munkaszolgálatos apjától június 15-én érkezett levelezőlapot, amelyen értesítette a családot, hogy jól van. Majd így folytatódik a 18 éves fiú naplója: „Vigyázat, a lap titkos utasítást is tartalmazott. Visszafelé olvasva a szókezdő betűket ez jött ki: »Vagonba ne!«”²¹ Másnap hajnalban megkezdődött átszállításuk a téglagyárba. A naplóíró számára egyértelmű volt a folytatás: „A séma jól ismert. Gettó, téglagyár, vagon, Német- vagy Lengyelország.”²²

„...a lehető legjobbat és legkényelmesebbet adtuk”

A belügyi államtitkárok és Ferenczy László valamennyi deportálási zónában tájékoztató értekezletet tartottak a gyűjtőtáborok kijelölése és a deportálások megkezdése előtt. A negyedik zónában június 10-én a szegedi Városházán ültek össze az V. és VI. csendőrkörület közigazgatási és közbiztonsági vezetői.²³ A gettóértekezlettel ellentétben ide már Sziládyt is meghívták. Vele együtt érkezett – Szilády emlékezete szerint – Besse-nyei Lajos főispán, Zöld József helyettes polgármester és Nagy Pál rendőr főtanácsos. Az államtitkárok egyértelművé tették, hogy a gettókból rövid időre, mindössze néhány hétre kell átköltöztetni a zsidókat olyan gyűjtőtáborokba, amelyek egyúttal vagonírozási

²⁰ [sz. n.]: Megszűnt a kisgettó, összeszűkülte a nagygettó, *Debreczeni Újság – Hajdúföld*, 1944. július 16., 3.

²¹ Pándi Pál: *Téherpróba*, id. kiad., 92.

²² Uo., 97.

²³ Az értekezletről készült részletes feljegyzés szövegét lásd *Az Endre–Baky–Jaross per*, szerk. Karsai László–Molnár Judit, Budapest, Cserépfalvi, 1994, 522–525.

központok is. Másként fogalmazva, a megjelentek számára egyértelművé tették, hogy a zsidókat nemre, korra, egészségi állapotra tekintet nélkül deportálni fogják az országból zárt marha- vagy gabonaszállító vagonokban, melyekben mindössze egy ivóvizet és egy szennyvedret biztosítanak az elszállítandóknak.

Szilády népbírói perében önérzetesen azt mondta, hogy őt semmiféle felelősség nem terheli azért, hogy a téglagyárat jelölte ki a debreceni és Hajdú megyei zsidók számára gyűjtőtáborként, hiszen „a lehető legjobbat és legkényelmesebbet adták”, továbbá „lakóhely céljára bőségesen rendelkezésre álltak téglaszáritó pajták és téглаégető kemencék”.²⁴ Egyébként pedig a fő szempont a jó őrizhetőség volt. A csendőrkerület állománya mellett „a szükséges legénységet a nagyváradi²⁵ és a miskolci csendőrkerület adta”.

A téglagyári „kényelemre” egészen másként emlékeztek a túlélők, ahol csendőrök vették át őrzésüket.

Rémes fogadtatás volt. Botokkal verték az embereket, ha valamit vétettek, ha nem siettek eléggé. Nem kímélték az asszonyokat sem. Itt mutatta meg a magyar kultúrállam igazi arculatát

– emlékezik az érkezésre Kardos (Pándi) Pál.²⁶ Édlisz Avraham szerint „Lényegében a szabad ég alatt helyeztek el bennünket. Volt ugyan ott néhány téglaszáritó szín, de ezek nem sokat jelentettek.”²⁷ Mindennaposak voltak az értékek utáni kegyetlen nyomozások:

A vagyonos embereket kiszédték egyenként és név szerint, és a csendőrök verték őket, hogy megmondják, hol van elrejtve, hogy előadják vagyonukat. Felismerhetetlenre verve, dagadva jöttek ki a verésből. Egy konkrét személyre emlékszem, mert az mellettem volt, *Wiener-Hajnal Vera*, mert persze a nőket sem kímélték. Sokan *öngyilkosságot* kíséreltek meg. Ezeket a hörgő, vergődő, sem eleven, sem holt embereket kirakták a latrinákhoz vezető útra, hogy mindenki elmenjen mellettük és lássa őket

– emlékezett vissza Gonda Lászlóné.²⁸ Fülep Mórénak hasonlóak voltak az emlékei:

Június közepén a Debrecen határában levő téглаégetőbe telepítettek ki bennünket, ahol oldal nélküli téglaszáritó színekben helyeztek el olyan zsúfoltan, hogy csak ülni volt helyünk. [...] Amikor kiérkeztünk, a csendőrök ütöttek vertek bennünket korbáccsal, bottal. [...] Gyakran jelentek meg nálunk csendőrnyomozók, akik névsor alapján a vagyonos zsidókat elvitték, kegyetlen kínzásokkal akarták

²⁴ Lásd I.2. számú dokumentum. A debreceni zsidókat a Serly-téglagyárban helyezték el, a Hajdú megyei többi gettóból pedig a mellette található új városi téglagyárba szállították a zsidókat. A békéscsabai gyűjtőtáborból szintén ide szállították át közel 1300 főt.

²⁵ Nagyváradon nem volt csendőrkerületi központ. Szilády a nagyváradi csendőr tanzászlóaljra gondolhatt, ahonnan Fráter János csendőr főhadnagy vezetésével érkezett segítség. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL), V-21515. Fráter János ítélete a budapesti fővárosi bíróságon, 1954. április 15.

²⁶ Pándi Pál: *Teherpróba*, id. kiad., 98.

²⁷ Lásd III.3. számú dokumentum.

²⁸ Kardos (Pándi) Pál úgy emlékezett, hogy „egy kívül eső száritóban naponta három-négy öngyilkos feküdt. [...] A WC borzalmas volt. Pokoli büzt árasztott a nyitott latrina, kész kolera.” Pándi Pál: *Teherpróba*, id. kiad., 103.

rávenni őket arra, árulják el, hová rejtették el értéktárgyaikat. Láttam Halász ékszerész feleségét egy ilyen kihallgatásról visszatérve kivert fogakkal.²⁹

Német részről a gyűjtőtábor az Eichmann-kommandó egyik tisztje, Siegfried Seidl³⁰ felügyelete alá tartozott, aki miután megszervezte és ellenőrizte a deportálást Nyíregyházáról, Marosvásárhelyről, Mátészalkáról és Egerből, ugyanezzel a céllal megérkezett Debrecenbe, illetve innen Budakalászra utazva „adott tanácsokat a magyar hatóságoknak a zsidókérdés megoldására” a SEK részéről. Háború utáni perében természetesen így fogalmazott:

Minden korábbi magyarországi beosztásomhoz hasonlóan itt sem volt jelentős feladatomban, csupán a mindenkori tábori létszámot, valamint egy-egy transzport létszámát és indulási idejét kellett jelentenem a felettesemnek.

Majd, még egy év távlatából is, bosszankodva jegyezte meg:

Minden transzport indulása előtt a mi feladatunk volt, hogy meggyőződjünk arról, hogy a zsidóknak van-e elég ruhájuk [...]. A magyar csendőrség minden csomagjukat elkobozta, még a közönséges szemüvegeket is, a zsidóknak gyakran csak ingük és nadrágjuk maradt.

Ehhez hozzáfűzte:

Itt [Debrecenben] a felettesem [Adolf Eichmann] utasítására egy sokgyermekes zsidó transzportot állítottak össze, akikkel később Bécsben és Alsó-Ausztriában találkoztam munkaszolgálatosként. A többi transzport rendeltetési helyét nem tudom, de mindet Kassán keresztül irányították.³¹

„Holmi listák” és az út Strasshofba

Nehezen hihető, hogy éppen Seidl ne tudott volna a Magyarországról induló szerelvények végállomásáról, hiszen Nyíregyházán azzal a Rudolf Höss-szel beszélgetett a deportálásról, akit 1944 májusában azért helyeztek vissza Auschwitzba, hogy a magyar zsidók megsemmisítését megszervezze.³² Eichmann pedig feltehetően tájékoztatta arról, hogy néhány vonatot kénytelenek Strasshofba irányítani, mert a bécsi munkaerőhiány miatt erre utasítást kaptak főnöküktől, Ernst Kaltenbrunnertől, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetőjétől. Az sem lehetett titok számára, hogy Eichmann a cionisták Budapesti Mentőbizottságának egyik vezetőjével, Kasztner Rezsővel tárgyalt és egyezett meg abban, hogy 15 ezer vidéki zsidót nem Auschwitzba, hanem Strasshofba irányítanak.³³

²⁹ Lásd III.2. számú dokumentum.

³⁰ Életrajzát lásd az V.2.a. számú dokumentum 1. jegyzetében.

³¹ Lásd V.2.c. számú dokumentum. Pándi emlékei szerint a téglagyárban „állandóan folyt a találgatás, mikor vagoníroznak, hová, hányan per vagon?” Pándi Pál: *Teherpróba*, id. kiad., 103.

³² Lásd V.2.c. számú dokumentum.

³³ Lásd Molnár Judit: Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai, in *Szeged–Strasshof–Szeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szegedről deportáltakról 1944–1947*, szerk.

Már csak azért sem, mert Hermann Krumey³⁴ jobbkezeként őt rendelték a bécsi SEK – Aussenkommandóhoz, saját emlékei szerint 1944. július 9-től.³⁵ Ugyanakkor lehetséges, hogy csakugyan nem tudott Eichmann és Kasztner tárgyalásainak részleteiről. Például arról, hogy az alku során Kasztner azt szerette volna elérni, hogy a harmadik deportálási zónából irányítsanak győri és komáromi szerelvényeket Strasshofba, Eichmann szavaival élve, „tegyenek jégre”.³⁶ Nem tudhatjuk – mert nincs írásos nyoma –, hogy Eichmann megosztotta-e vele a döntés napjaiban, melyik gyűjtőtáborból indítják az egyes „szerecsés” szerelvényeket. Seidl csupán annyit mondott perében, hogy Debrecenben „egy sokgyermekes zsidó transzportot állítottak össze”, ennek részleteiről azonban nem árult el semmit. Arról sem szólt, hogy hány főt és kiket választottak külön ettől a csoporttól, akik később az úgynevezett Kasztner-vonatra kerültek.

Ma már tudjuk, hogy a negyedik zóna három gyűjtőtáborából, a Szegedről, Szolnokról és Debrecenből indított szerelvények egy része érkezett Strasshofba. Ezek között volt, amelyik eredetileg is Strasshofba indult, ugyanakkor voltak vonatok, amelyeknek útiránya menet közben változott meg.³⁷ A *Debreczen* című napilap Seidl bécsi peréről tudósító cikkében 1946 októberében ezzel zárta írását:

Azt az egyet írják Seidl javára, hogy két debreceni deportált vonatot nem Auschwitzba, hanem Bécsbe irányított s így a debreceni zsidók egyharmada megmenekült a biztos haláltól.³⁸

Kérdés, hogy a deportálás a tervek szerint történt-e Debrecenből, vagy itt is közrejátszottak-e véletlenek, mint a szegedi vonatok esetében. Ferenczy László jelentései szerint a negyedik zónából eredetileg tizenöt vonat indítását tervezték, ezen belül ötöt Debrecenből várhatóan 15 500 fővel. Finta Imre csendőr százados is erről értesítette a közigazgatási vezetőket. Ferenczynek a negyedik zónáról készített második jelentésében azonban azt olvashatjuk, hogy a „IV. tisztogatási területéről” „együttesen 40 505 zsidó fajú személy 14 vonattal szállítottott el”, Debrecenből 13 084 fő. Tehát a tervekkel ellentétben egy vonattal kevesebb indult ebből a zónából.³⁹ Az eddig feltárt dokumentumok azt a feltevést erősítik, hogy Debrecenből indítottak egy szerelvényt kevesebbet, azaz öt helyett négyet.⁴⁰

Frojimovics Kinga–Molnár Judit, Szeged, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék–Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021, 17–26.

³⁴ Életrajzát lásd a II.2.d. számú dokumentum 4. jegyzetében.

³⁵ Lásd V.2.c. számú dokumentum. Seidl háború utáni bécsi felelősségre vonásával párhuzamosan Magyarországon is elkezdtek a tanúvallomások felvételét itteni tevékenységére vonatkozóan. Az egyik tanú megemlítette, hogy Seidllel Bécsben is találkozott. MNL HBVML, Nb. 40/1947. Dr. Magyar Simon vallomása, 1946. október 25., 8.

³⁶ Lásd III.9. számú dokumentum.

³⁷ Lásd Molnár Judit: Véletlenek, id. kiad., 27–37.

³⁸ Lásd V.2.d. számú dokumentum.

³⁹ Lásd I.3–5. számú dokumentumok.

⁴⁰ A visszaemlékezők egy része három vonatra emlékszik, a többség négyre vagy ötre. A két téglagyár létszámát a szakirodalom – rendkívül ellentmondásosan – körülbelül 13 ezer és 17 500 között határozza meg. Többségük nem tesz említést a Békéscsabáról átszállított közel 1300 főről. Balogh István kutatásainak

Az is kérdés, hogy a négy debreceni szerelvényből melyiknek mi volt az eredeti célállomása, és azok valóban a tervek szerint indultak és érkeztek-e meg. Ezekre a kérdésekre a visszaemlékezések és ebből következően a szakirodalom is ellentmondásosan adnak választ. A válogatás szempontjairól és körülményeiről alig van forrásunk. Gonda Lászlóné tizenhat év távlatából így emlékezett:

...megjelentek a táborban a *holmi listák*. Azért mondom, hogy „holmi listák”, mert persze senki sem tudta, mit jelentenek, mire valók, jó vagy rossz a listán lenni. Elkezdtek név szerint hívni az embereket, behívtak, elkérdezték az adatokat és felírták. Az én nevem is rajta volt a listán. Persze a tábor vezetősége változtatott a listán, de nem törölték, nem hagyták ki a neveket, csak hozzátettek. Aztán azokat, akik így rajta voltunk a listán, elvitték a téglagyárból és elvitték *Hajdúszentgyörgyre*. Ott találkoztunk dr. Weisz Pállal [a debreceni főrabbi] és családjával. Ez internálótábor volt és itt olyanok voltak, akiket különböző vidéki helyekről szedegettek össze, a hírhordók szerint túsók. Valaki állítólag látta, hogy egy ilyen lista címe az volt, hogy „T.-Liste”. Ezt a „T”-t úgy fordították le, hogy Tausch, vagyis, hogy azoknak a listája, akiket ki fognak cserélni.⁴¹

A „pesti listák” alapján gyalog vagy vagonokban Szentgyörgypusztára átkerültek Kardos (Pándi) Pál naplójában sonderlistásoknak nevezte, és azt is tudni vélte, „hogy a sondersegjót jelent”. Majd a június 25-i vagonírozást felidézve azt írta: „hittünk a sondersegünkbe[n], hittünk erősen.”⁴² Valójában a kiválasztottságuk ellenére a csodával határos, hogy nem Auschwitzba, hanem Strasshofba érkeztek. Gonda Lászlóné emlékei szerint

[a] vagon zárt volt, de a deszkák között egy szemvillanásnyit azért ki lehetett látni. Már elhagytuk Kassát, tehát *Szlovákia–Lengyelország felé* visznek bennünket. Egyszer aztán egy kis állomáson minden látható ok nélkül a vonat kezdett visszafelé menni. Nyilván ezen az állomáson telefoni parancs jött, hogy vissza kell vinni a vonatot. [...] *Fűzesabony* lehetett, azt gondolom, az a pont, ahol nyugat felé fordították vonatunkat. Hat napig utaztunk, mikor megérkeztünk július első napjaiban *Strasshof elosztótáborba*.

Édlisz Avraham hasonlóan idézte fel útjukat Szentgyörgypusztáról:

A vonatunk kanyargós út után *Miskolcon* és *Kassán* keresztülhaladva szlovák területen Kysak [magyarul: Sároskőszeg] állomáson órákra állva maradt, majd ismét megindult. [...] mentünk visszafelé Miskolcon, Budapesten át. [...] miután egy állomáson megállt velünk a vonat, a pályaudvaron ismerősöket láttunk a debreceni

köszönhetően tudjuk, hogy a Ferenczy-jelentésekben említett 3100-3500 fő helyett mintegy 4400 zsidót koncentráltak a békéscsabai gyűjtőtáborban. Egy szerelvényrel, vasúttechnikai problémák miatt, nem tudtak volna ennyi embert elszállítani innen. Valószínűleg ezért irányították át egy részüket Debrecenbe, ahol viszont a tervezettnél alacsonyabb volt a létszám. A Békés megyei zsidók egy része – mint például Benedek Pál és családja (lásd III.5. számú dokumentum) – ennek köszönhetően, hogy véletlenül az egyik strasshofi deportálónvonalra került. A Békés megyei zsidók koncentrállását lásd Balogh István: *Békés békétlenség. A Békés megyei zsidók története*, Tótkomlós–Budapest, szerzői kiadás, 2007, 57–61.

⁴¹ A szentgyörgypusztai internálótáborban többet Hajdúszentgyörgyként említik visszaemlékezéseikben.

⁴² Pándi Pál: *Téherpróba*, id. kiad., 105–115.

gettóból. Kiderült, hogy *Strasshofban* vagyunk, ahova röviddel azelőtt érkezett egy másik transzport a debreceni gettóból.

A sonderlistás vonatot tehát Szentgyörgypusztáról tévedésből Auschwitz felé irányították. Ezen a szerelvényen utazott az a néhány család is, akiket az úgynevezett Kasztner-vonatra válogattak ki. A hibát Kassa után vették észre, és a német hatóságok példátlan módon, szlovák területről visszafordították, majd többnapos út után, Budapesten keresztül a „szállítmány Strasshofba érkezett június 29-én”.⁴³ A debreceni téglagyárból egy másik szerelvényt egyenesen Strasshofba irányítottak debreceni, Hajdú és Békés megyei zsidókkal, akik közel egy időben érkeztek oda a Szentgyörgypusztáról deportáltakkal.

Lehetséges, hogy a Debrecenbe irányított Békés megyeiek megosztva kerültek a két strasshofi szállítmányba, illetve bizonyos, hogy közülük mintegy hétszáz az auschwitzi vonatok egyikére kerültek. A tótkomlói Benedek Pál arra emlékszik, hogy „[i]tt [Debrecenben] már a szárítóokban sem volt hely, és azt a két-három napot, amely továbbszállításunkig eltelt, a szabad ég alatt töltöttük”.⁴⁴ Majd két-három nap múlva ismét beva-gonírozták őket.

Egynapi utazás után Kassára érkeztünk. Ekkor már hallottunk Auschwitzról és az útirányból arra következtettünk, hogy bennünket is oda visznek. Annál nagyobb volt a meglepetésünk, amikor továbbutazás után másnap Hegyeshalomra érkeztünk, majd innen néhány órai további utazás után a bécsi teherpályaudvarra érkeztünk.

További két szerelvény végállomása Auschwitz volt. A források hiányos és ellentmondásos volta miatt a mai napig nincs pontos ismeretünk a Debrecenből indított vonatok pontos sorrendjéről és a deportáltak létszámáról. Azt azonban kijelenthetjük, hogy az 1944-ben deportálóvagonokba zsúfoltak számokká váltak. A negyedik zónából, így Debrecenből elszállítottak egy részét Auschwitz-Birkenauban ölték meg, mások koncentrációs táborokban, a „szerencsések” bécsi és alsó-ausztriai táborokban dolgoztak, és közülük is sokakat lemészároltak 1945 tavaszán. Erről tanúskodnak az ausztriai emlékművek és a magyarországi emlékhelyek, szimbolikus sírhelyek, amelyek egy részén a neveik felsorolásával visszaváltoztak személyekké.

⁴³ Ennek a vonatnak az útvonalváltoztatását tévesen többen is azzal magyarázzák, hogy Kassán és/vagy környékén a síneket lebombázták. Prepuk Anikó szerint a négy szerelvényből egyet Auschwitzba irányítottak, de a vasúti sínek bombázása miatt Kassa előtt megváltoztatták az útirányát Bécs felé, egy szerelvényt egyenesen Strasshofba irányítottak, kettőt pedig Auschwitzba. Prepuk Anikó: A kirekesztéstől a deportálásig. A debreceni zsidóság deportálása, *História*, 2004, 2–3. szám, 32–38. A Strasshofba érkezésre lásd III.1.a. számú dokumentum. A Kasztner-vonatot június 30-án késő éjszaka indították el a fővárosból 1684 fővel. Bergen-Belsenbe érkezésüket követően 318 fő augusztus 21-én léphette át a svájci határt, a többiek pedig decemberben érkeztek meg a semleges Svájcba.

⁴⁴ Lásd III.5. számú dokumentum.